

*Галушка З.І.,**д.е.н., професор,**завідувач кафедри економічної теорії, менеджменту і адміністрування,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЦИКЛИ: ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Анотація. У статті узагальнено підходи до дослідження циклічності соціально-економічного розвитку. Обґрунтовано взаємозв'язок довгих хвиль М. Кондратьєва та соціальних циклів. Виявлено особливості циклічного розвитку соціально-політичних і культурних процесів у ході руху економіки. Визначено циклічні лінії взаємозалежності соціально-політичних та культурних процесів, що були характерними для висхідних і низхідних хвиль шести кондратьєвських циклів.

Ключові слова: економічний цикл, соціальний цикл, довгі хвилі в економіці, лінії взаємозалежності економічних і соціальних циклів.

Постановка проблеми. Циклічність соціально-економічного розвитку визнається представниками соціальних наук як об'єктивна закономірність. Сутність, причини, періодичність повторення, головні характеристики, проблеми, наслідки та можливості впливу на цей розвиток виступають предметом дослідження як економічної теорії, так і філософії, соціології, культурології і навіть природничих наук. Узагальнення підходів до дослідження циклічності соціально-економічного розвитку свідчить про наявність великої різноманітності циклів: цивілізаційних, вікових, довгих, середніх, малих, соціально-політичних. Філософи їх пов'язують із виникненням, розквітом і занепадом незалежних замкнутих циклічних культур, так званих культурно-історичних типів (єгипетського, індійського, вавилонського, китайського, греко-римського, візантійсько-аравійського, російсько-сибірського, а також культури майя).

Важливість їх дослідження в сучасних умовах стає ще більш актуальною, оскільки стосується необхідності усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів та пошуку ефективних механізмів збалансованого функціонування соціально-економічних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спочатку економічні кризи пояснювалися екзогенними концепціями. Наприклад, Т.Р. Мальтус (1766–1834) їх пов'язував із випереджаючими темпами зростання народонаселення порівняно зі зростанням засобів існування, Д.С. Мілль (1806–1873) пояснював їх причину війнами або неврожаями, У.С. Джевонс (1835–1882) бачив їх залежність від сонячної активності. Такі ідеї мають місце й у працях сучасних дослідників. Як зазначають Ю.П. Богущкий та В.М. Шейко, «...аналіз цивілізаційно-циклічних парадигм історико-культурологічних трансформацій у добу глобалізації доводить, що суспільство, людина в процесі історико-культурологічної еволюції багато в чому залежать від механізму природних, космічних, соціальних ритмів та циклів» [1].

Економісти більше уваги приділяли ендегенним чинникам. Так, К. Жуглар (1819–1905) пов'язав їх з економічними процесами – термінами відновлення основної частини капіталу (7–11 років), К. Маркс (1813–1883) у їх пояснення вклав теорію капіталістичного перевиробництва, а на рубежі XIX–XX ст.

М. Туган-Барановський, К. Віксель та Й. Шумпетер визначили головними чинниками руху позичкового капіталу, інноваційні зрушення. Найбільш систематизованим ученням про економічні цикли стала теорія

К-хвиль М. Кондратьєва. Вчений довів існування великих циклів економічної кон'юнктури тривалістю близько 48–55 років.

Й. Шумпетер переніс категорію «хвилі Кондратьєва» у площину теорії інноваційного розвитку, поєднавши економічні цикли з інноваційною діяльністю. Він запропонував концепцію циклічного розвитку, відповідно до якої причиною довгих хвиль уважав концентрацію важливих нововведень в окремих галузях. Науковець зазначив, що інноваційні хвилі, відлік яких він почав із промислової революції XVIII ст. в Англії, з'являються і зникають кожні 50–60 років. Кожна нова хвиля приносить із собою початок чергової «нової економічної епохи», яка характеризується різким зростанням інвестицій, слідом за якою йде новий спад. Проте після кожної нової хвилі економіка у цілому стає все більш і більш багатію. Й. Шумпетер уважав, що інновації – фактор виникнення недосконалої конкуренції. Досконала конкуренція – автоматично або в результаті спеціальних заходів – тимчасово руйнується і завжди руйнувалася скрізь, де з'являлося будь-що нове [2, с. 151]. Наведені положення теорії Й. Шумпетера пізніше стали підґрунтям інноваційних концепцій, суть яких полягає в тому, що рушієм прогресу у формі циклічного руху є не будь-яке інвестування у виробництво, а лише інновації, тобто введення принципово нових товарів, техніки, форм виробництва та обміну; кожна інновація має життєвий цикл, який можна розглядати як «процес творчого руйнування»; численні життєві цикли окремих нововведень зливаються у вигляді пучків або згустків (кластерів); різні види інновацій спричиняють порушення статичної і формування динамічної рівноваги. Це теорії нерівномірності інноваційної активності Г. Менша, концепція технологічного розриву Р. Фостера, концепція технологічних устроїв Д. Львова і С. Глазєва, теорія інтелектуальної технології Ф. Хайєка, теорія інноваційної економіки і підприємницького суспільства П. Друкера та ін.

У XX ст. та на початку XXI ст. теорія економічних циклів наповнилася фундаментальними дослідженнями Дж. Кейнса, С. Кузнеца, А. Бернса, У. Мітчелла, М. Абрамовіца, Р. Лукаса, Ф. Кідланда, Г. Прескота, в яких головними причинами циклічних коливань визначаються недостатність сукупного попиту, «будівельний цикл», зв'язок між доходами, імміграцією, житловим будівництвом і сукупним попитом, раціональні очікування, шоки у сфері пропозиції та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На нашу думку, у поясненні циклічності соціально-економічного розвитку важливо не лише показати причини та види циклічних коливань, а й визначити ті механізми, які дають

зможу вивести економіку з кризи, забезпечити умови, за яких суспільство, незважаючи на об'єктивність причин циклічності, знаходить шляхи подальшого розвитку і вдосконалення. Для цього важливо показати, як поєднуються між собою економічні і соціальні цикли, обґрунтувати, яким чином, знаючи циклічні лінії взаємозалежності економічних і соціальних циклів, впливати на економіку з боку держави та суспільства. Гіпотетично має існувати механізм, який не лише об'єднує економічні та соціальні процеси, а й об'єктивно визначає можливості пом'якшення економічних криз або виходу з них.

Мета статті – на основі узагальнення теоретичних засад дослідження циклічності та порівняння динаміки економічних і соціальних циклів виявити та обґрунтувати їх взаємозв'язок, показати особливості цього взаємозв'язку на висхідній та низхідній хвилях довгих економічних циклів як чинника, що впливає на пом'якшення економічних криз.

Виклад основного матеріалу дослідження. У працях економістів-науковців, які досліджують причини та механізми циклічного розвитку, більшою або меншою мірою вивчаються й соціальні чинники. Так, М. Туган-Барановський розробив учення про закономірність циклічності соціально-економічної динаміки, пов'язаної з періодичністю промислових криз, як чинника, який впливає на зміни в суспільно-культурному житті [3].

М. Кондратьєв у дослідженнях довгих хвиль в економіці довів існування певних закономірностей взаємозв'язку економічних і соціальних циклів. Зокрема, він установив чотири тенденції в розвитку великих економічних циклів: а) перед початком і на початку підвищувальної хвилі кожного великого циклу спостерігаються глибокі зміни в умовах економічного життя суспільства; вони виражаються в значних змінах техніки (чому передують значні технічні відкриття і винаходи), залученні у світові економічні зв'язки нових країн, зміні видобутку золота і грошового обігу; б) на періоди висхідної хвилі кожного великого циклу припадає найбільша кількість соціальних потрясінь (воєн і революцій); в) періоди знижувальної хвилі кожного великого циклу супроводжуються тривалою й яскраво вираженою депресією сільського господарства; г) у період підвищувальної хвилі великих циклів середні капіталістичні цикли характеризуються стислістю депресій та інтенсивністю підйомів; у період знижувальної хвилі великих циклів спостерігається зворотна картина. Автор підкреслив активізацію соціальних процесів протягом хвиль підвищення, але не зауважує їх зміни у низхідних хвилях [4].

Сучасні дослідники (С.Ю. Глазьев, Г.І. Мікерін, П.М. Тесля, І.Г. Ханін та ін.) показують, що нова техніко-економічна парадигма зароджується ще у фазі росту попередньої і довгий час розвивається в умовах неадекватного оточення. Погіршення економічної кон'юнктури у фазі спаду домінуючої техніко-економічної парадигми впливає і на поширення нової. Депресія охоплює не тільки традиційні, але й нові виробництва. Лише з принциповим перетворенням інституціональної структури створюються можливості для швидкого поширення нової парадигми по всій економічній системі. Таким чином, життєвий цикл техніко-економічної парадигми охоплює близько 100 років і може бути представлений у вигляді двох пульсацій: малої, що виявляється в умовах неадекватного оточення, та великої, що описує поширення вже домінуючої техніко-економічної парадигми після здійснення відповідних соціально-економічних перетворень [5, с. 151–152; 6].

Однак не лише економічні чи технологічні чинники виступають причиною циклічних коливань. Їх дослідження свідчить

про значний вплив цивілізаційних, інституційних, соціальних чинників. Ще у праці Й. Шумпетера «Теорія економічного розвитку» (1912 р.) проглядається думка про те, що нестабільність капіталістичної системи криється в інституційних, а не в економічних факторах: не зникнення можливостей для інвестицій послаблює капіталізм, а зменшення соціальної ролі підприємця-новатора і зникнення суспільних прошарків, що «охороняють» капіталізм, зокрема середнього класу. Такий підхід зближує погляди Й. Шумпетера з американською інституційною традицією (Т. Веблен, В. Мітчелл).

У структурі сучасних довготривалих циклів виділяють два етапи розвитку – низхідну і висхідну хвилі, або фази. Цикл також має дві фази. Висхідна фаза великого циклу – період тривалого піднесення економічного та науково-технічного розвитку суспільства. Він триває від 25 до 30 років. У цей час не виключені й циклічні кризи, пов'язані з оновленням виробничих фондів. Розвиваються вони, як правило, на рівні високої кон'юнктури. Період «високого піднесення» – це період масового розповсюдження нових технологій, зародження і розвитку нових провідних або навіть базових галузей економіки. У цій фазі відкриваються додаткові можливості для отримання прибутку, розширення інвестиційного процесу, залучення у виробництво додаткової робочої сили, зростання заробітної плати. Низхідна фаза великого циклу – період зміни базисних технологій і технологічних структур виробничої системи суспільства – триває 20–25 років. У цей час відбуваються гострі економічні кризи малих і середніх циклів. Один із них утворює вихідний пункт для найбільших вкладень у технічні вдосконалення, які були накопичені попереднім розвитком. Дослідження циклічності економіки показують, що кризи також можуть розвиватися в різних секторах соціально-економічної системи одночасно. У цьому разі вони утворюють негативний синергетичний ефект, але одночасно з виходом із кризового стану призводять до комплексного оновлення елементів взаємопов'язаних систем.

Дослідник теорії М. Кондратьєва М. Корольков у статті «Справа Кондратьєва» (1991 р.) виявив подібні ідеї, але вже конкретно до хронології великих циклів кон'юнктури з посиленням розглядом ролі соціального фактора в К-хвилях. Автор відзначив одну незвичайну їх властивість: «Аналіз великих циклів кон'юнктури <...> приводить нас до дуже цікавих висновків. Ті з них, що умовно можна назвати циклами «рубежу століть», із техніко-економічної точки зору значно масштабніші, ніж цикли «середини століття». У тому ж, що стосується соціального фактора, цикли «рубежу століть», як правило, успадковують виробничі відносини від попереднього часу. Взагалі соціальний фактор інертний, нагромадження змін відбувається ще в плинні на півстоліття після цих масштабних технологічних зрушень. Великі соціальні пертурбації назрівають уже до кінця циклу «рубежу століть» за переходу до циклу «середини століття» [7].

П. Сорокін дослідив зміни людської поведінки в революційній епохи [8]. На його думку, соціальні взаємодії дають змогу пояснити всі соціальні відносини: економічні, виробничі, політичні, наукові, моральні, релігійні, художні. Він довів, що у виникненні економічних криз є й соціокультурний складник. Учений описав соціальні та соціокультурні цикли, коли на понижувальній хвилі («коли гармати замовкають») активізують свою діяльність ірраціональні творчі люди в царині мистецтва.

Факти суспільно-політичного життя протягом тривалого історичного розвитку свідчать, що на підвищувальній хвилі

кондратьєвського циклу відбуваються соціально-політичні катаклізми (війни та революції), а на понижувальній хвилі – «вибух» та розквіт культури. Приклади поєднання процесів і явищ, характерних для великих економічних та соціальних циклів, наведено в табл. 1.

За даними табл. 1 прослідковуються і підтверджуються припущення М. Кондратьєва та теорія П. Сорокіна. Як бачимо, погіршення економічних показників веде до різких змін у політиці, поживає демократичні процеси і соціальні трансформації. Загострення соціально-політичних криз примушує суспільство «виживати», породжуючи нові суспільні, культурні, філософські, психологічні та інші підйоми. Як приклад можемо навести вибуховий сплеск волонтерського руху в Україні під впливом суспільно-політичної кризи 2013–2017 рр.

Навіть у фізіологічних явищах учені знаходять підтвердження циклічності розвитку культури, науки та їх впливу на суспільно-економічний розвиток. Прикладом є «Закон поколінь» В. Хлебнікова [7], суть якого полягає в тому, що половину кондратьєвської хвилі, тобто 27–28 років, становить цикл, що свідчить про зміну поколінь відомих людей (народження борців): мислителів, письменників, духовних вождів народу багатьох напрямів. Це також підтверджують сучасні технології математичного оброблення інформації з різних царин мис-

тецтв, що свідчать про те, що кожний раз через одне покоління тип доміантної свідомості (лівонапівсферної або правонапівсферної, пов'язаних із раціональним розумовим або ірраціональним емоціональним типом мислення) повторюється. Таке змінне домінування сприяє прогресивному розвитку і соціально-психологічній сфері суспільства в цілому і різних галузях мистецтв зокрема. Психологи цим пояснюють одвічну проблему «батьків і дітей».

Отже, політичні, соціальні, культурні процеси змінюють свою інтенсивність, якість та інші характеристики за фазами економічного циклу. Під час економічних криз відбуваються значні зміни в соціально-економічних відносинах: у масштабах власності, можливостях доступу представників різних соціальних груп до ресурсів, правилах і механізмах ведення бізнесу, засобах регулювання економічних відносин. Особлива роль належить політиці. «Політика як соціальний інститут покликана регулювати публічними методами соціальну взаємодію в інтересах конкретних соціальних груп. Інститут політики оперує організаційними, економічними, правовими, символічними, культурними, інформаційними та психологічними ресурсами» [9, с. 167].

Висновки. Взаємозв'язок циклів і криз різної тривалості та природи походження передбачає субординацію економічних і соціальних циклів, визначення їх прямої і зворотної

Таблиця 1

Циклічні лінії взаємозалежності економічних і соціальних циклів

Цикл	Економічний (довгі хвилі М. Кондратьєва)		Соціальні цикли (характеристики прояву на висхідній та низхідній хвилях кондратьєвського циклу)
I	Висхідна хвиля, роки	з 1785–1790 до 1810–1817	Наполеонівські війни, війни Росії з Туреччиною, війна за незалежність США; Вітчизняна війна 1812 р., рух декабристів у Росії
	Низхідна хвиля, роки	з 1810–1817 до 1844–1851	Французька революція 1830 р., рух чартистів в Англії, культурний феномен національних геніїв у Росії, Україні (О. Пушкін, Т. Шевченко, М. Гоголь)
II	Висхідна хвиля, роки	з 1844–1851 до 1870–1875	Революції 1848–1849 рр. у Франції, Угорщині, Німеччині; Кримська війна 1856 р.
	Низхідна хвиля, роки	з 1870–1875 до 1890–1896	«Золоте століття» російської літератури, спорудження будівель українського модерну в Києві; введення в 1897 р. твердої валюти, вихід країн на світові ринки
III	Висхідна хвиля, роки	з 1890–1896 до 1914–1920	Російсько-японська війна, Перша світова війна, три російські революції
	Низхідна хвиля, роки	з 1914–1920 до 1929–1935	«Срібне століття» російської літератури, «українське відродження культури»; неспокій; боротьба за владу; корумпованість влади; послаблення міжнародної напруженості
IV	Висхідна хвиля, роки	з 1929–1935 до 1941–1945	Сталінські репресії з піком страт у 1937–1938 рр., Друга світова війна
	Низхідна хвиля, роки	з 1941–1945 до 1973–1975	У багатьох європейських державах протягом 1916–1927 рр. було встановлено страхування з безробіття, у 1914–1935 рр. – у Північній і Південній Америці, Австрії, Новій Зеландії. У 1935 р. у США Ф. Рузвельтом прийнято закон про соціальне страхування; інтеграція Європи; часи хрущовської відлиги
V	Висхідна хвиля, роки	з 1973–1975 до середини 90-х	Холодна війна, розпад СРСР
	Низхідна хвиля, роки	із середини 90-х до 2008–2010	Ринкова трансформація економіки пострадянських країн, Революція троянд у Грузії, Помаранчева революція в Україні; корумпованість влади, послаблення міжнародної напруженості; сплеск демократії; гострий попит на тоталітарних лідерів
VI	Висхідна хвиля, роки	з 2008–2010 до 2050-х	Тероризм, анексія Криму, територіальні конфлікти
	Низхідна хвиля, роки	з 2050-х до...	Революції проти посткомунізму

залежності. Ми погоджуємося з думкою А. Гальчинського, що економіка, будучи структурним підрозділом суспільної системи, підпорядковується її специфіці та закономірностям, між циклічністю економіки і циклічністю соціальних процесів існують органічна єдність і взаємозумовленість. Зокрема, базовими циклічними лініями взаємозалежності економічних і соціальних циклів автор визначає: 1) взаємозалежність циклічності параметрів виробництва ВВП на одну особу (основний показник економічної динаміки) і циклічності динаміки реальних доходів населення; 2) циклічність технологічних нововведень та їхній вплив на загальну динаміку зайнятості; 3) структурну перебудову в ході економічного циклу економіки, виділення її провідних галузей і відповідне переформування професійної структури робочої сили, визначення провідних професій, перебудову освітніх інституцій; 4) вплив економічного циклу на формування соціально-ціннісних мотивацій, що визначають співвідношення споживання та заощаджень, структуру безпосередньо споживання матеріальних і духовних благ та ін. [9, с. 92–106]. До цього додамо ще одну лінію – циклічність змін у соціально-політичному житті суспільства, яка покликана пом'якшувати та згладжувати складні кризові явища та забезпечувати відновлення руху економіки на новій основі.

Теоретичні концепції довгих хвиль мають велике значення, оскільки дають необхідну основу для оцінки стану економіки та прогнозування її майбутнього розвитку.

Література:

1. Богуцький Ю.П. Цивілізаційно-циклічні парадигми історико-культурологічних трансформацій як складові процесів самоорганізації суспільства / Ю.П. Богуцький, В.М. Шейко // *Культура України*. – 2014. – Вип. 45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Рабочий%20стол/цик.pdf>.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1992. – 231 с.
3. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь : диссертация / М.И. Туган-Барановский. – СПб., 1894. – 572 с.
4. Кондратьев Н.Д. Большие циклы экономической конъюнктуры. Доклад. / Н.Д. Кондратьев // *Проблемы экономической динамики*. – М., 1989. – С. 203.
5. Длинные волны: НТП и социально-экономическое развитие. / С.Ю. Глазьев, Г.И. Микерин, П.Н. Тесля [и др.]. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние., 1991 – 224 с.

6. Ханін І.Г. Інформаційно-технологічні передумови формування постіндустріального суспільства як концепції нової глобальної цивілізації / І.Г. Ханін // *Ефективна економіка*. – 2012. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1765>.
7. Кузьменко В.П. Соціально-економічні цикли та антикризова політика В.П. Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=epol3&issue=20051>.
8. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени/ П. Сорокин ; 2-е изд. – М., 1997.
9. Гальчинський А.С. Криза і цикли світового розвитку / А.С. Гальчинський. – К. : АДЕФ-Україна. – 2009. – 392 с.

Галушка З.И. Экономические и социальные циклы: особенности динамики и взаимосвязи

Аннотация. В статье обобщены подходы к исследованию цикличности социально-экономического развития. Обоснована взаимосвязь длинных волн Н. Кондратьева и социальных циклов. Выявлены особенности циклического развития социально-политических и культурных процессов в ходе движения экономики. Показаны ключевые циклические линии взаимозависимости социально-политических и культурных процессов, характерных для восходящих и нисходящих волн шести кондратьевских циклов.

Ключевые слова: экономический цикл, социальный цикл, длинные волны в экономике, циклические линии взаимозависимости экономических и социальных циклов.

Halushka Z.I. Economic and social cycles: features of dynamics and interdependency

Summary. The paper summarizes the approaches to the study of cyclical economic and social development. The relationship between long waves of N. Kondratyev and social cycles is grounded. The features of the cyclical development of the socio-political and cultural processes in the economy are identified. The cyclic lines of interdependence between socio-political and cultural processes typical of the ascending and descending waves of six Kondratyev cycles are determined.

Keywords: economic cycle, social cycle, long waves in the economy, lines of interdependence of economic and social cycles.